

Олександр БЕЗАРОВ

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У підрозділі висвітлено чинники, які призвели до загострення єврейського питання в Російській імперії у 1914 – на початку 1917 років. Доведено, що, незважаючи на певні поступки російським євреям, зокрема, на часткове скасування смуги постійної осілості євреїв у серпні 1915 р., повністю вирішити єврейське питання самодержавство не наважилося. Серед багатьох причин, які заважали російським урядовцям надати євреям безумовну рівноправність, на думку автора, були звинувачення у нелояльності та революційній активності єврейського населення. Останній чинник, з точки зору автора, виявився ключовим у підозрілому або негативному ставленні російських державних, політичних і громадських діячів до всіх євреїв загалом.

Ключові слова: єврейське питання, Російська імперія, світова війна, євреї, IV Державна дума, Рада міністрів.

Напередодні Першої світової війни у Російській імперії проживала найбільша у світі єврейська діаспора (5 млн. 250 тис. осіб), представники якої були позбавлені тих прав, якими користувалися євреї в інших країнах. Здавалося, що світова війна створить сприятливий ґрунт для емансипації єврейського населення, яке виявило свій патріотизм і лояльність на початку війни. Однак, насправді, російські євреї опинилися у надзвичайних умовах системної кризи, що охопила політичну та соціально-економічну сфери життя імперії, і яка, зрештою, призвела до Лютневої революції 1917 р., ліквідації самодержавства.

У 1914–1917 рр. єврейське населення Російської імперії перетворилося на своєрідних заручників власного уряду та військового командування. Масові депортації, цькування єврейського населення на тлі шпигуноманії, що поширювалася у російській армії, особливо у першій рік війни, загострили єврейське питання у суспільно-політичному житті, змусили російську владу шукати методи його розв'язання. Упродовж війни бойові дії відбувалися у густонаселених євреями прифронтових районах. Чимало єврейських громад були знищені, сотні тисяч євреїв опинилися просто неба, ставали біженцями. Трагедія полягала у тому, що євреї воювали у лавах російської армії, гинули на фронті і водночас були об'єктом жорстокого переслідування. Репресії проти цивільного єврейського населення прифронтової смуги, антисемітизм російського командування викликали політичний

резонанс не лише у російському суспільстві, але й у світі. За словами відомого російсько-єврейського публіциста А. Д. Ідельсона, «євреї стали винуватцями поразок, дорожнечі, занепаду державного і суспільного життя... Росія опинилася у вихорі такої хвилі масового антисемітизму, що навіть ліберальні діячі не наважувалися виступати проти єврейських наклепів. Хвиля антисемітизму надалі здійснювалася й сягнула своєї найвищої точки якраз напередодні революції»¹.

Головним завданням даного підрозділу є визначення чинників, які призвели до загострення єврейського питання в Російській імперії у роки Першої світової війни з метою їх комплексного аналізу крізь призму фактичних спроб його вирішення. Це дозволить, з одного боку, оцінити ступінь вичерпаності політичного ресурсу у розв'язанні проблеми російських євреїв, а з другого – висвітлити місце та роль усіх учасників політичного процесу. Єврейське питання в останні роки існування імперії Романових можна сформулювати як гостру політичну проблему емансипації російських євреїв, яка була предметом уваги з боку широких кіл російської та єврейської громадськості, партій, парламенту, уряду і військового командування.

Сучасна історіографія проблеми що досліджується, представлена багатьма українськими², російськими³, ізраїльськими⁴ та

---

¹ Ідельсон А. Тяжелое наследие (Вместо предисловия). *Из недавнего прошлого. Речь еврейских депутатов в Государственной Думе за годы войны*. Петроград: Восток, 1917. С. VIII.

² Білоус Л. Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 104: Історичні науки. С. 23–28; Доценко В. О. Політика царської влади стосовно євреїв українських губерній Російської імперії в період Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 48–51.

³ Асташов А. Б. Переселенческая политика военных властей России во время «Великого отступления» 1915 г. *Россия и современный мир*. 2018. № 1. С. 63–77; Златина М. А. Начальный этап выселения евреев из прифронтовой зоны Западных губерний Российской империи в период Первой мировой войны (конец июля – сентябрь 1914 г.). *История еврейской диаспоры в Восточной Европе*. Материалы Межд. науч. конф. памяти М. Г. Штейна: отв. ред. М. О. Мельцин, А. Н. Пилипенко. СПб.: Петербургский ин-т иудаики, 2012. С. 141–145; Златина М. А. Обсуждение вопроса о черте оседлости в IV Государственной Думе в годы Первой мировой войны (июль 1914 – август 1915 гг.). *Международные отношения*. 2020. № 1. С. 63–69; Локшин А. Е. Евреи в отечественной истории. Очерки по истории и культуре евреев в Российской империи, Советском Союзе и Российской Федерации. Конец VIII – нач. XXI вв.: отв. ред. Д. А. Марьясис. М.: Институт востоковедения РАН, 2021. 733 с.; Кельнер В. Е. Политическое бюро при еврейских депутатах IV Государственной Думы в годы войны 1914–1917 гг. *Петербургский исторический журнал*. 2015. № 1. С. 68–95; Кельнер В. Е. Цит. М. М. Винавер и еврейский вопрос в России в конце XIX – XX века. СПб.: Изд-во Европейского университета в СПб., 2018. 510 с.; Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: Очерки истории цензуры. СПб.: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 1999. 792 с.

⁴ Гольдин С. Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа. *Мировая кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства*: отв. ред. О. В. Будницкий. М.: РОССПЕН, 2005. С. 29–46; Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914–1917. М.: Мосты культуры / Гешарим, 2018. 448 с.; Левин В. Еврейская национальная квазиавтономия в Российской империи: парламентская политика, гражданское общество и вопрос беженцев в период Первой мировой войны. *Международные отношения*. 2020. № 1. С. 81–88.

американськими⁵ істориками, які ґрунтовно висвітлили соціокультурні, політичні і навіть військові особливості єврейського питання, але не чітко, як нам видається, виокремили та проаналізували усі чинники, що призвели до його загострення.

Насамперед, варто зауважити, що єврейське населення Російської імперії із розумінням зустріло звістку про початок світової війни та виявило свій патріотизм. Так, 26 липня 1914 р. на засіданні Державної думи урочисто виголошено Декларацію єврейських депутатів з приводу війни, в якій, зокрема, зазначалося: «Ми, євреї, завжди відчували себе громадянами Росії, завжди були вірними синами своєї вітчизни... Ми, російські євреї, як один, станемо під російськими знаменами й докладемо усіх зусиль на захист від ворога. Єврейський народ виконає свій обов'язок до кінця»⁶.

Мобілізація серед єврейського населення відбулася практично без недобору, а частка євреїв в армії у роки війни була вищою, ніж у складі населення країни. У перший рік війни у лавах російської армії налічувалося близько 400 тис. євреїв або 5 % від її особового складу. Близько 4 % від усіх вбитих на фронті російських солдатів були євреями⁷. Чимало євреїв – випускників університетів, яких звільнили від мобілізації, пішли на фронт добровольцями. Хтось повертався з еміграції, аби встати на захист батьківщини. Тисячі російських євреїв були відзначенні за участь у війні, декотрі з них стали повними Георгіївськими кавалерами, зокрема, унтер-офіцер російської армії В. Винокур-Коген. Здавалося, що загальне піднесення і патріотизм, якими були охоплені усі верстви російського суспільства у 1914 р., консолідують монархію і російський народ на шляху до спільної перемоги у світовій війні. Російські євреї справедливо сподівалися й на свою частку від цієї перемоги у вигляді здобуття рівноправності. Самодержавство нібито було не проти задовольнити їх сподівання навіть на початку 1915 р., тобто тоді, коли розпочалися масові депортації єврейського населення. Наприклад, 27 січня 1915 р. поважна єврейська депутація (Ш. Я. Аронсон, М. Б. Гальперін і М. Р. Закс) зустрілася з Миколою II, котрий тоді перебував із офіційним візитом у Києві, та урочисто оголосили йому про пожертву від євреїв міста у 100 тис. крб. на потреби усіх поранених і хворих⁸.

---

⁵ Рабинович С. Права нации. Автономизм в еврейском национальном движении в позднимперской и революционной России. М.: Новое литературное обозрение, 2021. 225 с.

⁶ Декларация, прочитанная в заседании Государственной Думы 24 июля 1914 г. [Н. М. Фридманом]. *Из недавнего прошлого*. Речи еврейских депутатов в Государственной Думе за годы войны. Петроград: Восток, 1917. С. 3.

⁷ Речь Н. М. Фридмана, произнесенная в заседании Государственной Думы 26 июля 1915 г. *Из недавнего прошлого*. С. 6.

⁸ Прибытие государя императора в Киев. *Киевлянин*. 1915, 28 января. С. 2.

Однак вже на самому початку війни імперський патріотизм російських євреїв несподівано розчинився у похмурій атмосфері взаємної підозрливості та шпигуноманії. Серед вищого армійського командування поширилися чутки про те, що євреї допомагали Німеччині. Резонансною виявилася «справа Гершановича»⁹, яка, на нашу думку, стала приводом для виселення єврейського населення з прифронтової смуги Царства Польського (Привіслинського краю), Ліфляндської, Курляндської, Волинської, Подільської губерній восени 1914 р., яке тривало аж до літа 1915 р., і вирізнялося особливим цинізмом і зухвалістю. У Варшаві, зокрема, наприкінці 1914 р. налічувалося близько 80 тис. депортованих євреїв¹⁰. У січні 1915 р. наказ генерала М. В. Рузького про виселення усіх 50 тис. євреїв із Плоцької губернії приголомшив не одних тільки євреїв. Лише стрімкий наступ німецьких військ не дозволив російським поліцейським виконати наказ¹¹.

Депортації євреїв були поголовними у 24 години у товарних вагонах для худоби. Відомий російсько-єврейський політичний діяч, депутат IV Державної думи Н. М. Фрідман оприлюднив на одному з її засідань лист від пораненого у боях за Карпати російського солдата, єврейського емігранта, який повернувся до Росії, щоби взяти участь у війні. Після поранення він потрапив до рідної Риги, на вокзалі якої випадково зустрівся зі своєю ріднею, яку депортували за наказом російського командування. Глибоко вражений цим прикрим випадком, автор листа зауважив, що «не шкодує за втраченою рукою, але шкодує за втраченою людською гідністю, яку я мав на чужині»¹².

Загалом, за оцінками єврейських депутатів IV Державної думи, до внутрішніх губерній Росії було депортовано близько півмільйона цивільних євреїв, повне виселення яких після виселення далеко не завершилися¹³.

Верховний головнокомандуючий великий князь Микола Михайлович і начальник його штабу генерал М. М. Янушкевич, які були упевнені, що євреї нібито ховали німецьких солдат у підвалах власних будинків, наказали виселити упродовж 28 квітня – 5 травня

---

⁹ Див.: Дело Гершановича: Общество распространения правильных сведений о евреях и еврействе: защитительная речь О. О. Грузенберга: вступ. ст. М. Гернет. М.: [Б. и.], [Б. г.]. 27 с.

¹⁰ Коссовский В. Выселения евреев. Печатный оригинал: машинописные несброшюрованные листы с обложкой без выходных данных. [1915]. С. 7.

¹¹ Там само. С. 10.

¹² Речь Н. М. Фридмана, произнесенная в заседании Государственной Думы 26 июля 1915 г. *Из недавнего прошлого*. С. 8.

¹³ Там само. С. 14.

1915 р. усе єврейське населення з більшої частини Курляндської та Ковенської губерній до Катеринославської і Полтавської губерній¹⁴.

Шпигуноманія підігрівалася антисемітизмом російського командування¹⁵. На щастя євреїв, деякі з генералів трималися здорового глузду і не піддавалися панічним настроям армійської верхівки. Наприклад, особливий уповноважений з цивільного управління Прибалтійським краєм П. Г. Курлов під особисту відповідальність та всупереч наказу Верховного головнокомандувача заборонив примусове виселення деяких категорій єврейського населення – лікарів, а також тих, хто брав участь у забезпеченні армії. Рішення Ставки про виселення усього єврейського населення Курляндської губернії, на думку генерала П. Г. Курлова, було не тільки необґрунтованим з точки зору оперативної ситуації на фронті, але й шкідливим за своїми економічними наслідками для російської держави¹⁶. Такої ж думки дотримувався й головнокомандуючий армій Північно-Західного фронту генерал М. В. Алексєєв¹⁷.

Водночас маси єврейських біженців попрямували до центральних губерній Росії (Воронезька, Пензенська і Тамбовська). Їм заборонялося брати із собою власне майно через підозру у шпигунстві, а отже, місцева адміністрація сприймала їх не як біженців, а як засуджених до заслання. Так, міністру внутрішніх справ довелося особливим циркуляром пояснювати воронезькому губернатору, що євреї-біженці не засланці, тобто мають право вільного пересування губернією. На деяких залізничних станціях евакуюваним євреям місцеві чиновники відмовляли в елементарній допомозі або взагалі відправляли назад¹⁸. Загальний хаос в управлінні та юдофобія вмиг перетворили усе єврейське населення Російської імперії на вигнанців у власній країні.

Звісно, що гнаними були не тільки євреї, але й, наприклад, російські німці, яких також підозрювали у нелояльності¹⁹.

---

¹⁴ Приложение № 4. По военным обстоятельствам. Поневеж. Исправнику. (Телеграмма). *Коссовский В.* Вказ. пр. С. 44–45.

¹⁵ Наприклад, див.: Докладная записка начальника Генерального штаба генерала от кавалерии Я. Г. Жилинского военному министру генерал-адъютанту, генералу от кавалерии В. А. Сухомлинову об отношении евреев к воинской повинности, 11 января 1913 г.: предисловие, публикация и комментарии А. Литвина. *Вестник Еврейского университета.* 2000. № 4. С. 279–285.

¹⁶ Курлов П. Г. Гибель императорской России. М.: Современник, 1992. С. 215–216.

¹⁷ Асташов А. Б. Вказ. пр. С. 72.

¹⁸ Речь Н. М. Фридмана, произнесённая 14 августа 1915 г., в закрытом заседании Государственной Думы по законопроекту о помощи беженцам (в выдержках, разрешённых к опубликованию). *Из недавнего прошлого.* С. 26–29.

¹⁹ Див.: Курлов П. Г. Вказ. пр. С. 206–208, 216.

Очевидно, що німецьке та єврейське населення прифронтової смуги було добре поінформоване про господарсько-захисні споруди російської армії. Не дивно, що саме євреї та німці стали об'єктом особливої уваги з боку російської контррозвідки²⁰.

З іншого боку, певну роль у поширенні атмосфери шпигуноманії зіграли чутки про те, що сіоністи Німеччини за підтримки політуправління німецького Генерального штабу нібито створили «Комітет за звільнення російських євреїв», керівники якого намагалися схилити російських євреїв на бік Німеччини та Австро-Угорщини. Ну думку сучасного англійського дослідника Г. М. Каткова, пропаганда Комітету серед єврейського населення по той бік кордону була не вельми успішною, але її було достатньо, аби усіх євреїв у прифронтовій смузі російське командування оголосило шпигунами²¹. Наприклад, у серпні 1914 р. у Чернівцях від імені місцевої єврейської громади було оприлюднено заяву «До єврейського товариства», в якій, зокрема, зазначалося, що «наша перемога буде звільненням російських євреїв, а наша поразка посилить уярмлення наших нещасних братів у Росії»²². Незабаром, подібні провокаційні заяви стали приводом для російської окупаційної адміністрації Буковини, щоби розпочати масові репресії проти місцевих євреїв²³.

З точки зору відомого російського дослідника Р. Ганеліна, насправді німецька пропаганда намагалася сприяти не лише розвиткові революційних настроїв, але й впливати на різні етнічні спільноти Російської імперії (українців, фінів, німців та євреїв). Проте, євреї не викликали у німецького командування такого інтересу, як, наприклад, українці, адже до євреїв не можна застосувати сепаратистські ідеї антиросійської пропаганди²⁴. Однак парадоксальність ситуації полягала у тому, що Німеччина у своїй антиросійській риторичі у нейтральних країнах використала численні приклади антиєврейських заходів російського

---

²⁰ Асташов А. Б. Вказ. пр. С. 70.

²¹ Катков Г. М. Февральская революция: пер. с англ. Л. А. Игоревского. М.: Центрполиграф, 2006. С. 79–80.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 361, оп. 1, спр. 132, арк. 24.

²³ Безаров О. Політика Чернівецького губернатора С. Д. Євреїнова в єврейському питанні. *Історична панорама*. Науковий збірник ЧНУ: Спеціальність «Історія». Чернівці: Чернівецький національний університет, 2018. Вип. 26–27. С. 69.

²⁴ Ганелін Р. Государственная дума и антисемитские циркуляры 1915–1916 годов. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1995. № 3. С. 8.

командування²⁵. Варто погодитися із думкою сучасного естонського історика А. О. Іванова про те, що під впливом відповідної антинімецької (антиавстрійської) пропаганди у Російській імперії, часті випадки шпигунства призвели до того, що у суспільній свідомості стався перенос комплексу негативних емоцій ненависті та ворожості, що пов'язувалися з образом зовнішнього ворога, на образ ворога внутрішнього – «свого» німця або єврея. Власне така екстраполяція і призвела до шпигуноманії та донесення²⁶. На цьому тлі ганебною практикою російського командування стало взяття єврейських заручників. Заради об'єктивності зауважимо, що практика взяття заручників серед цивільного населення не була унікальним витвором російського командування. Наприклад, австрійським командуванням у Галичині восени 1914 р. були застосовані методи взяття заручників, які практикувалися ним у Боснії проти православного населення. Про каральні рейди австрійського жандармського генерала Е. Фішера проти українських і румунських селян Буковини та участь у цих акціях місцевих євреїв було добре відомо російському командуванню. Як пригадував колишній заступник начальника Розвідувального бюро Генерального штабу австрійської армії М. Ронге, у 1914–1915 рр. австрійцями було розстріляно 128 заручників, передусім, православних священиків і волосних старост Галичини²⁷.

Масові депортації єврейського населення з прифронтових районів викликали обурення у російському суспільстві. Політичне та Інформаційне бюро єврейських депутатів від самого початку війни інформували російську та світову громадськість про кричущі факти у прифронтових губерніях. На чолі Політичного бюро був колишній депутат І Державної думи, один із лідерів Партії кадетів, голова Єврейської народної групи М. М. Вінавер²⁸. Активним учасником Політичного бюро був відомий російсько-єврейський історик і політичний діяч С. М. Дубнов²⁹. Безкомпромісна позиція з єврейського питання останнього контрастувала з поглядами деяких російсько-єврейських політичних і громадських діячів, які вважали,

---

²⁵ Фрумкин Я. Г. Из истории русского еврейства (Воспоминания, материалы, документы). *Книга о русском еврействе: от 1860–х годов до революции 1917 г.* Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры, Мн.: МЕТ, 2002. С. 104.

²⁶ Иванов А. Рожденная контрреволюцией. Борьба с агентами врага. М.: Эксмо, Алгоритм, 2009. С. 20–21.

²⁷ Ронге М. Разведка и контрразведка: пер. с нем. М.: Воениздат, НКО СССР, 1939. С. 76.

²⁸ Кельнер В. Е. Политическое бюро при еврейских депутатах IV Государственной Думы в годы войны 1914–1917 гг. С. 69.

²⁹ Кельнер В. Е. Миссионер истории: Жизнь и труды Семёна Марковича Дубнова. СПб.: Мир, 2008. С. 463.

що євреям не варто загострювати увагу російської держави на своїх правах тоді, коли їй загрожує зовнішня небезпека³⁰.

Проте, єврейські депутати (Н. М. Фрідман і М. Х. Бомаш) спробували з'ясувати позицію уряду з єврейського питання, зокрема, стосовно проблеми скасування смуги постійної осілості євреїв. Навесні 1915 р. між депутатами з одного боку, та І. А. Горемікініним, С. Д. Сазоновим, П. Л. Барком і М. О. Маклаковим з другого, відбулися кулуарні зустрічі, які особливого успіху не принесли. Урядовці виявилися не готовими на поступки з єврейського питання, хоча смуга єврейської осілості на той момент де-факто припинила своє існування³¹. Водночас на міністра фінансів П. Л. Барка намагалися вплинути голова «Комітету допомоги євреям, які постраждали від війни»³² барон О. Г. Гінцбург, голова правління Азовсько-Донського банку Б. А. Каменка і голова Петербурзької єврейської громади М. А. Варшавський³³, котрі зазначили про взаємозалежність політики російського уряду з єврейського питання і фінансового становища Російської імперії, яке залежало від кредитної допомоги її союзників³⁴.

Взагалі реакція Франції, Великої Британії та США на проблеми з правами євреїв у Російській імперії була чутливою темою для російських урядовців і політиків. Коли на початку 1915 р. П. Л. Барк перебував у Великій Британії з офіційним візитом, він зустрівся із впливовими англійськими євреями К. Монтефіоре, Л. Ротшильдом і Д. Александером, котрі натякнули йому на доречність певних поступок у єврейському питанні в обмін на гарантії отримання фінансової допомоги від американських банків³⁵. Про «полегшення участі євреїв у зоні воєнних дій у Польщі», зокрема, зауважив Е. Ротшильд у січні 1915 р. на переговорах із П. Л. Барком у Парижі. У свою чергу, відомий єврейський банкір пообіцяв особисте сприяння в отриманні Державним банком Росії кредиту від Французького банку на суму у 500 млн. франків³⁶. Однак

---

³⁰ Кельнер В. Е. Миссионер истории. С. 456, 461.

³¹ Златина М. А. Обсуждение вопроса о черте оседлости в IV Государственной Думе в годы Первой мировой войны (июль 1914 – август 1915 гг.). С. 66–67.

³² Докладно про діяльність Комітету, наприклад, див.: Рабинович С. Вказ. пр. С. 155–169.

³³ Кельнер В. Е. Политическое бюро при еврейских депутатах IV Государственной Думы в годы войны 1914–1917 гг. С. 74.

³⁴ Яхонтов А. Н. Тяжелые дни. Секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г. *Архив русской революции, издаваемый П. В. Гессеном*. Т. XVIII. Берлин, 1926. С. 44–45.

³⁵ Рабинович С. Вказ. пр. С. 148.

³⁶ Барк П. Л. Воспоминания. Глава XI. *Возрождение*. Ежемесячный литературно-политический журнал. Париж. 1965. Сентябрь (№165). С. 78.

британський уряд не хотів ставити у провину союзнику масові депортації російських євреїв, які сприймалися офіційним Лондоном як військова потреба, а не як прояви антисемітизму. Так, у березні 1915 р. британський посол у Петрограді Дж. Бьюкенен писав міністру закордонних справ Великої Британії Е. Грею, що «немає жодного сумніву у тому, що велика кількість російських євреїв утримувалися німцями та займалися шпигунством упродовж польської кампанії»³⁷. Відповідно Е. Грей вважав, що депортації євреїв з прифронтових районів були вимушеними, адже, за його словами, «уся система німецьких шпигунів трималася на євреях...»³⁸. Як нам видається, англійські дипломати мали рацію. Про активну агентурну діяльність восени 1914 р. серед місцевих євреїв пригадував М. Ронге, котрий зазначав, що австрійська розвідка на початку війни завербувала рабинів із Садагури та Белжича. Пропозиції про надання відповідних послуг австрійським спецслужбам також надійшли від керівництва єврейської громади у Будапешті. Щоправда, зауважував колишній австрійський розвідник, практичної користі від єврейських агентів було не багато³⁹.

Натомість позиція США з приводу єврейського питання у Російській імперії була більш критичною, ніж у її союзників, адже невіршеною залишалася проблема невизнання російським урядом паспортів єврейських громадян США⁴⁰. Це ускладнило місію позаштатного радника міністерства фінансів Росії Г. А. Віленкіна до США у жовтні 1914 р. з метою схилити на бік Росії свого далекого родича і впливового єврейського фінансиста з Нью-Йорка Я. Шиффа, з одного боку, та завадити спробам Німеччини отримати кредити від американських банків, з другого⁴¹. Європейські союзники Росії уважно спостерігали не стільки за проявами антисемітизму з боку російського командування, скільки за бурхливою реакцією єврейської громадськості США з приводу

---

³⁷ Цит. за: Рабинович С. Вказ. пр. С. 161.

³⁸ Там само. С. 162.

³⁹ Ронге М. Вказ. пр. С. 72.

⁴⁰ У 1913 р. спливав термін дії російсько-американського «Трактату про торгівлю та мореплавання» 1832 року. За наполяганням американської сторони, продовження дії цього договору залежало від рішення російського уряду про надання права на вільний в'їзд і пересування територією Російської імперії єврейським громадянам США. Однак російсько-американські переговори з цього питання завершилися безрезультатно. Президент США В. Х. Тафт 17 грудня 1911 р. денонсував договір, що значно погіршило російсько-американські економічні відносини.

⁴¹ Миндлин А. Еврейский вопрос и финансовые отношения России с Западом в конце XIX – начале XX века. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1996. № 2. С. 96–97.

переслідування євреїв у Росії. Я. Шифф прямо заявляв про «полегшення долі російських євреїв» як необхідну передумову для отримання російським урядом фінансової допомоги від європейських банків⁴². Принциповість єврейських банкірів призвела до фактичного розколу у лавах російських політиків, які неоднозначно сприймали відвертий тиск на Росію та її союзників. У Державній думі позиція голови фракції кадетів П. М. Мілюкова, котрий закликав російський уряд негайно вирішити єврейське питання (тобто, надати євреям усі громадянські права), викликала жорстку критику з боку російських націоналістів, які звинуватили лідера російських лібералів у зрадництві національних інтересів російського народу⁴³. На шпальтах *«Киевлянина»*, зокрема, періодично лунали застереження з приводу небезпеки політичного тиску з боку «країни золота» (США), що, мовляв, проблема рівноправності російських євреїв є винятково внутрішньою проблемою Росії⁴⁴.

Однак становище єврейського населення Російської імперії у червні 1915 р. суттєво погіршилося. Смуга єврейської осілості, яка частково була окупована німецькими військами, вже не могла стримати сотні тисяч єврейських біженців, які своєю масою паралізували діяльність російської залізниці, сприяли дорожнечі і хаосу в управлінні на місцевому рівні. Зрештою, Верховний головнокомандуючий визнав помилковість наказу про масове виселення єврейського населення з прифронтових районів і скасував своє рішення. Усі депортовані євреї формально могли повернутися додому. Хоча це було не просто, бо їм заборонялося вільне пересування поміж населеними пунктами прифронтових районів, особливо зі сходу на захід, а практика взяття єврейських заручників зберігалася⁴⁵.

За наполяганням єврейських депутатів, 20 липня 1915 р. фракція соціал-демократів звернулася до російського уряду з офіційним запитом з приводу ситуації, що виникла у прифронтовій зоні. «У внутрішній політиці російського уряду, – зазначалося у зверненні за підписом 31 депутата, – єврейське питання завжди

---

⁴² Миндлин А. Еврейский вопрос и финансовые отношения России с Западом в конце XX – начале XX века. С. 98.

⁴³ Там само. С. 99.

⁴⁴ Билимович А. Граф Коковцов о нашей финансовой политике. *Киевлянин*. 1915, 8 августа (№ 216). С. 1–2.

⁴⁵ Приложение № 6. Из Курляндской губернии. Приказ по полиции. Приложение № 7. Копия телеграммы начальника штаба III-й армии от 20 сентября 1915 г. *Коссовский В.* Вказ. пр. С. 47–48.

посідало виняткове місце. Самодержавство упродовж століть ревно захищало недоторканність законодавства про євреїв, аби в особі безправного єврейського населення зберегти громовідвід проти незадоволення гноблених народних мас Росії..., однак те, що відбувалося протягом минулого року стосовно єврейського населення з вини військової та цивільної влади, перевершило найгірші сподівання»⁴⁶. Депутати звернули увагу урядовців на свавілля та жорстокість представників місцевої адміністрації стосовно цивільних євреїв, наклепів проти них, які поширювалися окремими виданнями за прямого сприяння з боку окремих губернаторів. У Ташкенті, наприклад, антиєврейське завзяття губернатора дійшло до того, що у місцевих церквах молилися за позбавлення армії від єврейських зрадників⁴⁷. Практика взяття єврейських заручників визначалася авторами депутатського запиту як «повернення до Середньовіччя»⁴⁸. На підтримку терміновості цього запиту виступив голова фракції соціал-демократів М. С. Чхеїдзе, котрий наголосив на тому, що винуватцями трагедії на фронті, справжніми зрадниками були не євреї, а ті, хто збагатився на державних замовленнях для постачання армії⁴⁹, зауважив про негативний резонанс у союзницьких Франції та Англії від варварського ставлення російської влади до власного єврейського населення⁵⁰. На підтримку запиту виступили голова «Сибірської групи» депутатів В. І. Дзюбинський та член фракції кадетів О. М. Александров⁵¹, котрий, зокрема, зазначив, що загострення єврейського питання в Росії вигідно, передусім, ворогам Росії, аніж самому російському народові⁵².

Після зустрічей із західноєвропейськими банкірами міністр фінансів П. Л. Барк був переконаний у необхідності поступок з єврейського питання, що, мовляв, варто заспокоїти «орду незадоволених жидів» заради збільшення коштів на війну. «Дилема

---

⁴⁶ Запрос социал-демократической фракции председателю Совета министров и министру внутренних дел по поводу незаконных действий властей по отношению к еврейскому населению, проживающему в районе театра военных действий, 20 июля 1915 г. *Из недавнего прошлого*. С. 93.

⁴⁷ Там само. С. 97.

⁴⁸ Там само. С. 99.

⁴⁹ Там само. С. 100.

⁵⁰ Там само. С. 106.

⁵¹ Запрос социал-демократической фракции председателю Совета министров и министру внутренних дел по поводу незаконных действий властей по отношению к еврейскому населению, проживающему в районе театра военных действий, 20 июля 1915 г. *Из недавнего прошлого*. С. 103–104.

⁵² Там само. С. 110.

була такою: або ми надаємо пільги євреям і відновлюємо свій кредит для отримання коштів на продовження війни, або... третього виходу я, як міністр фінансів, не бачу», – заявив він на засіданні уряду 6 серпня 1915 року⁵³. Водночас О. В. Кривошеїн повідомив урядовців, що імператор не проти того, щоби дозволити євреям селитися у містах і, зокрема, зауважив, що «євреї потривожать спляче царство російського купецтва, яке ледарює на пільгах від уряду...»⁵⁴. Проте С. В. Рухлов заперечив міністру землеробства, адже, на його думку, «загнати євреїв назад до смуги осілості після війни буде неможливо»⁵⁵.

Незважаючи на критичні застереження міністра шляхів сполучення, який по суті єврейського питання опинився в опозиції до імператора, скасування смуги єврейської осілості, натомість, відповідало економічним інтересам держави. Серед єврейських біженців та примусово виселених було чимало кваліфікованих робітників, яких гостро бракувало в оборонній промисловості тилових районів. Однак на тлі загальної упередженості до євреїв з боку командування, працевлаштуватися на місцеві заводи і фабрики навіть у межах смуги осілості їм було не просто⁵⁶. Власне на цей аспект єврейського питання звернули свою увагу міністр юстиції О. М. Хвостов і військовий міністр О. А. Поліванов, які, зокрема, зазначали, що письмєнні єврейські робітники могли бути важливою складовою мобілізаційної промисловості, якщо б не чинні обмеження. Наприклад, заводи з виробництва снарядів у Віленській та Ковенській губерніях евакуовано до східних губерній без робітників, адже євреям заборонялося жити поза смугою осілості.

Незабаром, 25 серпня 1915 р. у Державній думі створено Прогресивний блок, до складу якого увійшли праві групи («прогресивні націоналісти» на чолі з В. В. Шульгіним), центристи («октябристи» на чолі з С. І. Шидловським) і фракція кадетів. Члени Прогресивного блоку закликали створити «уряд суспільної довіри», скасувати усі правові обмеження для євреїв, зокрема, ліквідувати смугу осілості, спростити вимоги для вступу євреїв до університетів, у виборі професійної діяльності тощо. Однак, на думку багатьох

---

⁵³ Яхонтов А. Н. Вказ. пр. С. 48.

⁵⁴ Там само. С. 47.

⁵⁵ Там само. С. 48.

⁵⁶ По военным надобностям, 6 июля 1915 г. *Єврейська громада в роки Першої світової війни*. До 100-річчя початку Першої світової війни (28 липня 1914 – 11 листопада 1918): виставка архівних документів, рукописів і матеріалів періодичної преси. Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1288>

єврейських депутатів, вимоги «прогресистів» видавалися надто поміркованими. Програма Прогресивного блоку з єврейського питання виявилася вкрай обмеженою і стриманою, адже була результатом тиску з боку правих фракцій. Взагалі, як зазначав сучасний російський історик В. Ю. Кельнер, кадети на чолі з П. М. Мілюковим у перші роки війни не надто переймалися єврейським питанням, яке розглядалося ними як засіб політичного тиску на уряд. Більш енергійними у захисті прав російських євреїв були соціал-демократи і трудовики в особі О. Ф. Керенського⁵⁷. Керівництво Прогресивного блоку наочно продемонструвало готовність іти на політичні поступки самодержавству і правим політичним силам заради загальноросійського консенсусу. Усі троє єврейських депутата IV Державної думи, по суті, дотримувалися аналогічної з прогресистами точки зору⁵⁸.

Справді, позиція кадетів і октябристів з єврейського питання на третій сесії IV Державної думи, яка розпочалася 27 січня 1915 р., на нашу думку, була не вельми переконливою. Лідери російських ліберальних партій і груп очевидно не хотіли сваритися з міністрами через проблеми євреїв і наполягали на збереженні уряду «національної єдності». Лише влітку 1915 р., коли єврейське питання стало предметом для гострої критики політики уряду з боку міських дум, Всеросійського з'їзду Союзу міст і військово-промислових комітетів, провладні фракції у російському парламенті були змушені реагувати. Так, на конференції делегатів Партії народної свободи (кадетів), яка відбулася 6–8 червня 1915 р., у доповіді її Центрального комітету з єврейського питання, зокрема, зазначалося, що «єврейське питання у зв'язку з подіями війни отримало особливе спрямування. У ньому не йдеться про значні адміністративно-політичні реформи, як у питаннях польському й почасти українському. Немає проблем, вирішення яких залежить від територіальних здобутків і майбутньої міжнародної кон'юнктури, як у вірменському питанні. Єврейське питання залишається нашим внутрішнім питанням... Натомість події воєнного часу надзвичайно загострили його з громадської точки зору, і це безумовно помітне явище суспільного життя потребує оцінки з боку партійних органів»⁵⁹. 19 липня 1915 р. П. М. Мілюков у своїй промові у

---

⁵⁷ Кельнер В. Е. Миссионер истории. С. 463.

⁵⁸ Ганелин Р. Государственная дума и антисемитские циркуляры 1915–1916 годов. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1995. № 3. С. 30.

⁵⁹ Положение евреев в первый год войны (июль 1914 – июнь 1915). *Еврейская старина*: сб. статей за 1917–1918 гг.: под ред. С. М. Дубнова. Петроград, 1918. Т. X. С. 197.

Державній думі дивувався з того, що нещасні євреї стали предметом якогось середньовічного бузувірства, а цілий народ безпідставно звинуватили у зрадництві⁶⁰. Проте, як справедливо зазначала сучасна російська дослідниця М. О. Златіна, першими на захист гнаних євреїв виступили не кадети, а ліві та національні, зокрема мусульманські, групи та фракції Державної думи⁶¹.

В. В. Шульгін 28 серпня 1915 р. з трибуни Державної думи визнав єврейське питання найболючішим питанням. На думку лідера російських націоналістів, рівноправність євреїв можлива лише за умови національної згуртованості російського народу, щоби він «витримав єврейську рівноправність», «витримала Росія»⁶². Однак із-поміж російських консерваторів також не було єдності у думках з приводу єврейського питання. Монархісти звинувачували «прогресивних» націоналістів у зрадництві традиційних ідеалів російського народу і держави, у тому, що вони, мовляв, дозволили євреям «уярмити Росію»⁶³. Наприклад, у резолюції з'їзду монархістів Нижнього Новгороду зазначалося про боротьбу проти німецького та єврейського панування у Росії, про «оздоровлення» російської школи, а на шпальтах «Земщины» періодично з'являлися алармістські публікації з приводу заклоту, що нібито визривав у надрах «понівеченої євреями і поляками російської державності»⁶⁴. У свою чергу, помірковані консерватори закликали не розпалювати пристрасті навколо «жидів», об'єднатися з лібералами, підтримати уряд заради перемоги у війні, після якої, за словами депутата IV Державної думи, голови Київського клубу російських націоналістів А. І. Савенко, «країна стане на шлях поступу, права і свободи...»⁶⁵.

Свою позицію з єврейського питання висловили й позапарламентські партії. Так, непримиренним ставленням до будь-яких проявів антисемітизму, свавілля російського командування та цивільних чиновників стосовно мирного єврейського населення вирізнялася найбільша революційна партія російських євреїв – Бунд. У листопаді 1914 р. єврейські соціал-демократи закликали до

---

⁶⁰ Фрумкин Я. Г. Вказ. пр. С. 99.

⁶¹ Златина М. А. Обсуждение вопроса о черте оседлости в IV Государственной Думе в годы Первой мировой войны (июль 1914 – август 1915 гг.). С. 67–68.

⁶² Речь В. В. Шульгина, произнесённая в заседании Государственной думы 28 августа. *Киевлянин*. 1915, 31 августа (№ 239). С. 2.

⁶³ Петроградец. Петроградские отклики. Царское село. *Киевлянин*. 1915, 28 августа (№ 236). С. 1.

⁶⁴ Нижегородский съезд правых. *Киевлянин*. 1915, 2 декабря (№ 332). С. 2.

⁶⁵ Савенко А. Мысли и впечатления. ССXXXVI. Отвод глаз. *Киевлянин*. 1915, 19 ноября (№ 319). С. 2.

безумовної емансипації євреїв у Росії⁶⁶, а наприкінці червня 1915 р. організували конференцію, учасники якої сформулювали «особливе завдання» соціал-демократії – боротьбу проти антисемітського цькування і політики уряду, яка призвела до повного руйнування добробуту єврейського населення⁶⁷. «Війна не тільки не послабила звичної погромно-антисемітської політики російського уряду, – зазначалося у декларації ЦК Бунду, – а навпаки, посилила її»⁶⁸. Лідери єврейської соціал-демократії Росії звинуватили російських лібералів у тому, «що страшна трагедія єврейського народу розгортається в атмосфері байдужості російського суспільства, мовчання кадетської партії з єврейського питання...» та звернулися до представників міжнародного соціалістичного руху у союзних державах з пропозицією організувати акції протесту проти «кривавих звірств» свого «союзника»⁶⁹.

Здавалося, що критичні виступи, а особливо застереження з єврейського питання, які періодично лунали з боку парламентських груп і фракцій, змусили російських урядовців переглянути своє ставлення до проблеми рівноправності євреїв. Наприклад, 27 серпня 1915 р. державний контролер П. О. Харитонов заявив представникам Прогресивного блоку, що в єврейському питанні уряд провадитиме політику поступового «пом'якшення режиму»⁷⁰. Крім скасування смуги осілості, уряд погодився 10 серпня 1915 р. надати євреям – учасникам війни та їхнім дітям пільги при вступі до середніх і вищих навчальних закладів, а в грудні 1915 р. схвалено висновок Особливої наради міністра юстиції, за яким євреї могли бути адвокатами (присяжними повіреними), але за умови дотримання певної квоти для відповідних окружних судових палат.

Однак, насправді, позиція багатьох міністрів залишалася незмінною. Так, міністр внутрішніх справ М. Б. Щербатов, заявив на засіданні уряду 9 серпня 1915 р., що погоджується із думкою С. В. Рухлова «про руйнівний вплив євреїв»⁷¹. Водночас більшість урядовців розуміли, що отримати військові кредити від єврейських банкірів Росії та її союзників можна лише за умови «умиротворення євреїв», негайного врегулювання проблеми єврейських вигнанців і

---

⁶⁶ Заявление ЦК Бунда в связи с началом Первой мировой войны, ноябрь 1914 г. *Бунд. Документы и материалы*. 1894–1921. М.: РОССПЭН, 2010. С. 1032.

⁶⁷ Сообщение Заграничного комитета Бунда о конференции организаций Бунда Юго-Западного района, июнь 1915 г. *Бунд. Документы и материалы*. С. 1034.

⁶⁸ Декларация ЦК Бунда, июль 1915 г. *Бунд. Документы и материалы*. С. 1035.

⁶⁹ Там само. С. 1036.

⁷⁰ Фрумкин Я. Г. Вказ. пр. С. 105.

⁷¹ Яхонтов А. Н. Вказ. пр. С. 57.

біженців, у виникненні якої міністри небезпідставно звинувачували військове командування, представники якого без узгодження з Радою міністрів втручалися у справи державної політики. Особливе роздратування викликали суперечливі рішення М. М. Янушкевича, від присутності якого у Ставці, за словами О. В. Кривошеїна, було більше небезпеки, аніж від німецьких корпусів⁷².

Отже, російські євреї отримали бажане право жити поза смугою лише завдяки тим надзвичайним умовам, які виникли в результаті війни, аніж внаслідок ідеологічно вмотивованої політики уряду. Євреї і надалі вважалися нелояльною самодержавству нацією. Наприклад, 13 травня 1915 р. Департамент поліції видав таємний циркуляр, за яким військовозобов'язані євреї, котрі на момент війни перебували у Німеччині, але поверталися до Росії через Фінляндію для мобілізації до російської армії, вважалися потенційними німецькими шпигунами. 8 серпня 1915 р. з'явився не менш одіозний циркуляр Окремого корпусу жандармів, автори якого повідомили своїх підлеглих на місцях, що євреї нібито на залізничних станціях чіпляли під вагони записки, в яких містилася інформація про дислокацію російських військових частин. На кінцевих станціях ці записки, мовляв, передавалися ворогові⁷³. Очевидно, що напруженість в єврейському питанні зросла особливо після того, як були оприлюднені результати «справи Мясоедова»⁷⁴, а страта єврейських «поплічників» сумнозвісного жандармського полковника 18 червня 1915 р. додавала певної гостроти у звинуваченнях усіх євреїв у зрадництві⁷⁵.

Водночас сумнівні рішення урядовців з приводу «шпигунства» євреїв викликали політичний скандал у Державній думі. Так, у червні 1915 р. Департамент окладних зборів міністерства фінансів надіслав до місцевих казенних палат циркуляр, в якому, зокрема, повідомлялося про те, що німецьке командування, з метою «зіпсувати добробут селян, запланувало випалювання хліба у полях завдяки особливими машинам»⁷⁶. На думку товариша міністра внутрішніх справ генерал-майора В. Ф. Джунковського, німецьке

---

⁷² Яхонтов А. Н. Вказ. пр. С. 68.

⁷³ Ганелин Р. Еврейский вопрос во внутренней политике России в 1915 г. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1997. № 1. С. 58.

⁷⁴ Сообщники Мясоедова. От штаба Верховного главнокомандующего. *Киевлянин*. 1915, 22 июня (№ 169). С. 3; Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917): 1914. Начало. М.: Кучково поле, 2014. С. 319.

⁷⁵ Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917): 1915. Апогей. М.: Кучково поле, 2014. С. 64.

⁷⁶ Приложение № 2. Текст циркуляра Департамента неокладных сборов. *Из недавнего прошлого*. С. 121.

командування відправило на російську територію своїх інструкторів, яким допомагатимуть підкуплені місцеві євреї та німці. Депутати були здивовані тим, що В. Ф. Джунковського не засмутив той факт, що зазначені ним у листі на ім'я міністра фінансів свідчення, за його ж словами, були «не зовсім достовірними»⁷⁷.

9 січня 1916 р. виконуючий обов'язки директора Департаменту поліції міністерства внутрішніх справ К. Д. Кафафов надіслав губернаторам і градоначальникам циркуляр, в якому йшлося про те, що революціонери та їх натхненники євреї, а також прихильники Німеччини, намагалися викликати у Російській імперії загальне невдоволення і протест проти війни завдяки голоду та подорожчанню життєвих продуктів, приховуванню продовольчих товарів і розмінної монети...⁷⁸.

У своєму виступі на черговому засіданні Державної думи 14 лютого 1916 р. Н. М. Фридман наголосив на тому, що євреїв знову призначили винуватцями усіх лих війни, відтепер, спекуляції й дорожнечі⁷⁹. З іншого боку, зазначив єврейський депутат, уряд свідомо провокував в армії й тилу погромні настрої, поширював чутки з приводу того, що, мовляв, євреї причетні до знищення посівів хліба, «хоча, як відомо, посіви знищили ми самі упродовж відступу»⁸⁰. За його словами, звинувачення урядовців у тому, що євреї нібито роздмухують революцію в країні є також безглуздими, адже революція «існує тільки у головах панів провокаторів...»⁸¹. Очевидно, що для російської влади «безправність євреїв є більш важливою, ніж перемога», адже урядовці намагаються спрямувати загальне невдоволення в країні проти євреїв, а, отже, зазначив він, якщо знову вибухнуть криваві єврейські погроми, то вони будуть на совісті російського уряду⁸².

25 лютого 1916 р. 55 депутатів від фракції кадетів та октябристів звернулися до уряду за офіційними коментарями з приводу вищезазначених, за словами депутатів, «провокаційних» циркулярів міністерства фінансів і внутрішніх справ, а також стосовно вчинення

---

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Приложение № 1. Текст циркуляра МВД. *Из недавнего прошлого*. С. 120.

⁷⁹ Речь Н. М. Фридмана, произнесённая в заседании Государственной Думы 14 февраля 1916 г. *Из недавнего прошлого*. С. 31.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. С. 38.

⁸² Там само. С. 40.

поліцією 8 січня 1916 р. облави на єврейське населення Москви⁸³. Автори депутатського запиту звинуватили, зокрема, чиновників Департаменту поліції у «зловживанні своїми повноваженнями», а відповідний циркуляр визнали «злочинним», оскільки він «підбурював одну частину населення проти іншої», закликав до «масового побиття євреїв та інтелігенції»⁸⁴.

На підтримку депутатського звернення виступив М. Х. Бомаш, котрий був переконаним у тому, що цькування євреїв у військовий час було не непорозумінням, але цілком зваженою політикою уряду. Щоправда, зауважував єврейський депутат, після оприлюднення відомого циркуляра князя М. Б. Щербатова⁸⁵ ситуація дещо поліпшилася, але не настільки, щоби можна було забути про антисемітизм на місцях. У Петрограді, Києві, Архангельську, Владивостоку та на Кавказі «циркуляр Щербатова» місцеві чиновники взагалі проігнорували⁸⁶. Натомість, чорносотенці запропонували уряду посилити репресії проти євреїв, а Департамент поліції у своєму циркулярі від 9 січня 1916 р. сформулював «17 смертних гріхів євреїв», серед яких головним став «гріх поширення смуту в країні»⁸⁷. На меті такого цькування євреїв було бажання уряду звинуватити євреїв у всіх своїх політичних промахунках і невдачах⁸⁸.

Про посилення загрози революційного виступу з боку незадоволеного політикою російського командування єврейства попереджали у 1915 р. майже усі російські урядовці. Особливою критичністю, як уже зазначалося вище, вирізнялася позиція С. В. Рухлова, котрий переконував інших міністрів у тому, що внаслідок скасування смуги осілості євреї поширюватимуть «революційну заразу» по всій імперії і закликав міністра внутрішніх справ пригадати сумний досвід революції 1905 р., в організації якої євреї зіграли не останню роль. О. В. Кривошеїн також, за його словами, «звик ототожнювати російську революцію з євреями», але,

---

⁸³ Запрос по поводу рассылки провокационных циркуляров. *Из недавнего прошлого*. С. 114.

⁸⁴ Там само. С. 115.

⁸⁵ Циркуляр міністра внутрішніх справ М. Б. Щербатова від 15 серпня 1915 р., за яким євреям дозволялося жити скрізь на території Російської імперії за винятком Москви і Петрограду, Облaсті Війська Донського, а також місць відпочинку царської родини та місцевостей, що визнавалися військовим командуванням як безумовно забороненими для проживання.

⁸⁶ Речь М. Х. Бомаша по бюджету министерства внутренних дел в заседании Государственной Думы 1 марта 1916 г. *Из недавнего прошлого*. С. 72.

⁸⁷ Там само. С. 74, 80

⁸⁸ Там само. С. 81.

як зауважував М. Б. Щербатов, «що поробиш, якщо до горла приставлений ніж у вигляді єврейських грошей»⁸⁹. Шкідливість євреїв була безумовною, зазначав міністр внутрішніх справ, але очевидною виявилася необхідність в їхніх грошах. О. А. Поліванов наголошував, що вкрай роздратована маса гнаного з прифронтової смуги єврейства налаштована на революцію, і, що, мовляв, таким настроєм сприяє «нетовариська зустріч на місцях»⁹⁰. Про безлад і «масовий психоз» на місцях зазначали також інші міністри. М. Б. Щербатов, зокрема, був занепокоєний посиленою активністю революційних організацій, які підбурювали до зрадництва, маніпулювали свідомістю заляканої юрби, аби вивести голодних і замучених людей на вулиці, посіяти паніку, зрештою скористатися тим, що уряд втратив контроль над ситуацію на театрі воєнних дій. О. В. Кривошеїн зауважував, що «збурення суспільних пристрастей і поширення революційних настроїв є корисними лише ворогові»⁹¹. У підсумку, зазначав у протоколі засідання уряду 6 серпня 1915 р. помічник управляючого справами Ради міністрів А. М. Яхонтов, усі міністри висловилися за припинення революційної агітації на шпальтах видань, які залежали від «єврейських капіталів». Цю вимогу було сформульовано урядовцями як неодмінну умову для поступку уряду з єврейського питання⁹².

Варто зауважити, що Департамент поліції був добре поінформований стосовно місця та ролі євреїв у революційному русі Російської імперії, а тому, як нам видається, К. Д. Кафафов мав рацію, коли звертав увагу депутатів на небезпечні настрої у російському суспільстві. Щоправда, майже усі відомі революційні організації, у тому числі єврейські, були нейтралізовані поліцією у 1908–1913 рр., а ті, що залишилися розкололися з приводу їх ставлення до світової війни⁹³.

Однак, ми переконані у тому, що важливим в історії єврейського питання в Російській імперії аж до її розпаду, був саме революційний чинник. Наприклад, Бунд не лише зберіг упродовж світової війни організаційну єдність своїх лав завдяки підтримки з боку російських соціал-демократів, але й перетворив єврейське питання на предмет міжнародного соціалістичного руху, висунув завдання емансипації єврейського народу як необхідну вимогу у

---

⁸⁹ Яхонтов А. Н. Вказ. пр. С. 57.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само. С. 50.

⁹³ Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861–1917 рр.). Чернівці: Технодрок, 2018. С. 225, 322, 370.

боротьбі за свободу і демократизацію держави⁹⁴. Загальну тональність «революційним» інтерпретаціям єврейського питання в уряді задавали монархісти, представники яких були упевнені у тому, що євреї відповідальні за революцію 1905 р., і що усі євреї є потенційними ворогами самодержавства. Подібні ініціативи були вкрай небезпечними, адже вони загрожували не тільки зірвати конструктивний процес врегулювання єврейського питання, але й визначали «підступність» єврея на генетичному, расовому рівні⁹⁵. Водночас, з нашої точки зору, варто звернути увагу й на посилення єврейського національного руху, зокрема сіонізму, проти якого власне виступали єврейські та російські соціалісти, які пов'язували надії на звільнення єврейського народу з «кайданів національного гноблення» із революційними процесами у самій Росії. Крім цього, «революційний чинник» був додатковим важелем у політичній дискусії з єврейського питання між Радою міністрів і Ставкою, російськими лібералами і консерваторами, що особливо загострилася у 1915–1916 роках.

Найбільш виваженою була позиція міністерства фінансів, керівництво якого традиційно дотримувалося прагматичної політики в єврейському питанні. Мабуть, що ухвалення сумнозвісного циркуляру Департаменту окладних зборів відбулося без узгодження із міністром фінансів, який 7 вересня 1915 р. скасував скандальний документ. Це було резонансним рішенням П. Л. Барка, котрий змушений успіхом шукати компроміс із кредиторами, інакше, за його словами, «нам доведеться йти на героїчні кроки і вимагати від союзників рішучої допомоги»⁹⁶. Ситуація з фінансуванням у середині 1915 р. насправді була критичною. П. Л. Барк зазначав, що один день війни коштував російському бюджетові 19 млн. карбованців. Коли на засіданні Ради міністрів 16 серпня 1915 р. оголосили телеграму російського посла у Швейцарії про те, що нібито у нейтральних країнах німцями поширювалися неправдиві чутки про банкрутство Росії, О. В. Кривошеїн вигукнув: «А де тут неправда...?»⁹⁷.

Зрештою, єврейські депутати після врахування усіх обставин «справи двох циркулярів», вирішили відкликати свій депутатський

---

⁹⁴ Извещение о совещании при ЦК Бунда, май 1916 г. *Бунд. Документы и материалы*. С. 1048.

⁹⁵ Левин В. Вказ. пр. С. 85.

⁹⁶ Яхонтов А. Н. Вказ. пр. С. 45.

⁹⁷ Там само. С. 34, 77.

запит від 25 лютого 1916 року⁹⁸. У червні 1916 р. американські банки відновили кредитування російського уряду, а міністри фінансів і торгівлі навіть пообіцяли депутатам Думи спростити умови для єврейського підприємництва у Російській імперії⁹⁹.

Невизначеним залишалося становище євреїв у системі вищої освіти Російської імперії. Сумнозвісна процентна норма при вступі єврейських абітурієнтів до російських університетів була збережена навіть після евакуації останніх. Виникла парадоксальна ситуація, коли, наприклад, німецькою окупаційною владою процентна норма для євреїв у Варшавському університеті була скасована, а в евакуйованому з Варшави до Ростова-на-Дону «російському» університеті, навпаки, збережена. Також був закритий для євреїв евакуйований до Новочеркаська Варшавський ветеринарний інститут¹⁰⁰. У своїх виступах Н. М. Фридман з обуренням зазначав про дискримінацію за національною ознакою мобілізованих єврейських студентів, яким заборонялося ставати офіцерами російської армії¹⁰¹. Водночас він наголошував, що дискримінаційна політика російського уряду стосовно єврейського населення поширювалася також й на окуповані Російською імперією у 1916 р. землі Австро-Угорщини¹⁰². «Я не знаю, чи функціонує зараз Буковинський університет у Чернівцях, – зауважував Н. М. Фридман, – але, якщо пригадати запевнення Галицького генерал-губернатора Бобринського галицьким євреям з приводу того, що у кращому випадку вони можуть розраховувати на права

---

⁹⁸ Миндлин А. Б. Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762–1917 годы: справочник персоналий. СПб.: Алетея, 2007. С. 159.

⁹⁹ Миндлин А. Еврейский вопрос и финансовые отношения России с Западом в конце XIX – начале XX века. С. 100.

¹⁰⁰ Речь Н. М. Фридмана, произнесённая в заседании Государственной Думы 3-го ноября 1916 г. *Из недавнего прошлого*. С. 50.

¹⁰¹ За тогочасним законодавством Російської імперії (закони від 23 грудня 1886 р. і 10 травня 1910 р.), навіть нижні чини з євреїв не могли ставати офіцерами і прапорщиками. Крім цього, у 1912–1913 рр. євреям заборонялося вступати до військових навчальних закладів. Відповідно, офіцерами не могли бути не тільки сини, але й онуки, які були євреями, за винятком хрещених євреїв у четвертому поколінні (тобто, прадід мав бути вихрестом).

¹⁰² Докладно про політику російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Галичини та Буковини, наприклад, див.: Безаров О. Політика російської окупаційної адміністрації стосовно єврейського населення Буковини у 1916–1917 роках. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. 2023. № 2 (58). С. 82–97.

російських євреїв, то можна не сумніватися, що процентна норма буде запроваджена й у цьому університеті...».¹⁰³

За словами відомого російсько-єврейського лікаря і громадського діяча, члена фракції кадетів Є. Б. Гуревича, квота на вступ євреїв до університетів суперечила, насамперед, інтересам російської держави, яка втрачала медичні кадри, які вкрай були необхідні на фронті й у тилу¹⁰⁴. 7 лютого 1914 р. міністр народної освіти Л. А. Кассо наказав зараховувати євреїв до університетів за результатами жеребкування. У такий спосіб він хотів виключити конкурс атестатів, за яким до лав університетів потрапляли єврей-медалісти і відмінники. Підступність задуму Л. А. Кассо була очевидною, адже, саме євреї ставали найбільш успішними студентами. Застосування принципу «виживання найбільш пристосованих» щодо єврейських учнів у російській школі, на думку міністра народної освіти, було неприпустимо¹⁰⁵.

Новопризначений на початку 1915 р. міністр народної освіти П. М. Ігнат'єв намагався провадити політику поступової лібералізації єврейського питання у сфері середньої та вищої освіти. Так, 4 квітня 1915 р. було ухвалено постанову за якою євреї вступали до гімназій на однакових з християнами умовах, але в межах відсоткової норми. Вперше, як діти учасників війни, євреї могли скористатися пільгами при зарахуванні до складу учнів гімназій та училищ по усій території Російської імперії¹⁰⁶. 9 липня 1915 р. сумнозвісний принцип жеребкування було скасовано, а всіх абітурієнтів-євреїв розподілили на три пільгових категорії¹⁰⁷. Конкурс атестатів відновлено. Однак циркуляр міністерства народної освіти від 9 липня 1915 р. не мав практичних наслідків, адже 10 серпня 1915 р. Рада міністрів ухвалила постанову про вступ до вищих навчальних закладів учасників світової війни та їх дітей поза конкурсом без різниці у національності або віросповіданні. Проте, 24 лютого 1916 р. уряд знову повернувся до практики дискримінації єврейських абітурієнтів за національною ознакою та запровадив відсоткову норму в неурядових навчальних закладах.

---

¹⁰³ Речь Н. М. Фридмана, произнесённая в заседании Государственной Думы 3-го ноября 1916 г. *Из недавнего прошлого*. С. 50–51.

¹⁰⁴ Речь Е. Б. Гуревича, произнесённая в заседании 15 марта 1916 г. по бюджету Министерства народного просвещения. *Из недавнего прошлого*. С. 88.

¹⁰⁵ Гольденвейзер А. А. Вказ. пр. С. 132.

¹⁰⁶ К приёму евреев в средние учебные заведения. *Киевлянин*. 1915, 6 апреля (№ 93). С. 3–4.

¹⁰⁷ Иванов А. «Еврейский вопрос» и высшее образование в России (конец XIX – начало XX в.). *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1994. № 1. С. 46–47.

Своїм дивним рішенням уряд не тільки порушив власну постанову від 1 липня 1914 р., за якою у приватних навчальних закладах не передбачалося жодних обмежень за національними або релігійними ознаками, але й суперечив думці міністра народної освіти П. М. Ігнат'єва¹⁰⁸.

Помітну роль (як негативну, так і позитивну) в історії єврейського питання відгравали друковані засоби масової інформації, у тому числі, офіційні видання. Так, на шпальтах *«Правительственного вестника»* 6 травня 1915 р. опубліковано неправдиве повідомлення про те, що 28 квітня 1915 р. у містечку Кужи поблизу міста Шавлі Ковенської губернії німці напали на російських піхотинців, яких нібито видали місцеві євреї¹⁰⁹. Єврейськими парламентарями і Політичним бюро організовано поїздку лідера фракції «трудовиків» О. Ф. Керенського у Ковенську губернію з метою офіційного викриття звинувачення на адресу євреїв у зрадництві¹¹⁰. З'ясувалося, що в єврейських домах у Кужах взагалі не було підвалів, де могли ховатися німці, а євреїв на той момент у містечку майже не залишилося. Проте, відверта брехня про «зрадництво» євреїв поширювалася іншими виданнями¹¹¹.

Очевидно, що подібні публікації, особливо в урядових виданнях, порушували вимоги Тимчасового положення про воєнну цензуру від 20 липня 1914 року¹¹². Однак, цензурні перешкоди не стали на заваді редакцій таких консервативних і правоконсервативних видань як *«Новое время»*, *«Русское знамя»*, *«Русский инвалид»*, *«Земщина»*, *«Киевлянин»*, які періодично друкували статті провокаційного або відверто антисемітського характеру¹¹³. Натомість опозиційним виданням (*«День»*, *«Речь»*, *«Рассвет»*) заборонялося публікувати будь-які матеріали на захист євреїв¹¹⁴.

З іншого боку, варто зауважити, що публікації у консервативних виданнях з приводу єврейського питання не завжди вирізнялися упередженістю до євреїв, а погляди їх авторів були реакцією російських націоналістів і монархістів на загострення єврейського

---

¹⁰⁸ Правила приёма в высшие учебные заведения лиц иудейского исповедания. *Киевлянин*. 1915, 12 июля (№ 189). С. 4.

¹⁰⁹ Приложение № 3. *Коссовский В.* Вказ. пр. С. 42–44.

¹¹⁰ Левин В. Вказ. пр. С. 84.

¹¹¹ Наприклад, див.: Волгин. Обзор военных действий. *Киевлянин*. 1915, 8 мая (№ 125). С. 1.

¹¹² Патрушева Н. Г. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи в второй половине XIX – начале XX века. СПб.: Северная звезда, 2013. С. 353.

¹¹³ Речь М. Х. Бомаша по законопроекту о военной цензуре, 28 августа 1915 г. *Из недавнего прошлого*. С. 62.

¹¹⁴ Там само. С. 64.

питання в країні. Наприклад, у часописі «*Киевлянин*», який видавався В. В. Шульгіним, наприкінці 1915 р. опубліковано статтю, в якій, на наш погляд, вельми критично оцінювалися перспективи розв'язання єврейського питання в Російській імперії¹¹⁵.

Зрештою, 5 липня 1915 р. у Російській імперії заборонені усі видання на їдиш та іврит, у тому числі, приватне листування¹¹⁶. Як зазначав із цього приводу М. Х. Бомаш, 6 млн. російських євреїв раптом були позбавлені власної мови¹¹⁷. Жодної логіки, крім логіки антисемітизму, у запровадженні військової цензури стосовно єврейської мови не було¹¹⁸. Влада заборонила будь-які видання із використанням давньоєврейської абетки, адже підозрювала, що її використовуватимуть для передачі таємної інформації ворогові¹¹⁹. Першими під заборону потрапили усі єврейські часописи Варшави, у тому числі «Момент», який видавався на їдиш відомим єврейським публіцистом Н. Прилуцьким, якого навіть не попередили про закриття популярного щоденного часопису¹²⁰.

Однак російськомовні видання євреїв цензурою не заборонялися, а їх видавці могли обережно висловлюватися з приводу єврейського питання. Так, на шпальтах столичного тижневика «*Еврейские вести*» зазначалося, що війна висунула на передній край життя національне питання, від розв'язання якого залежала доля російського єврейства. Редакція російсько-єврейського часопису запевняла своїх читачів у тому, що незважаючи на «струси війни» «широкі верстви єврейського населення» зуміли зберегти волю до національного відродження та організаційної відбудови економічного, громадського і культурного життя після ліквідації смуги осілості¹²¹.

Між тим, у Росії зростала соціальна та політична напруженість. Кількість зареєстрованих єврейських біженців 1 вересня 1916 р.

---

¹¹⁵ Ежов А. Впечатления. Вечный жид. *Киевлянин*. 1915, 19 декабря (№ 349). С. 1.

¹¹⁶ Эльяшевич Д. А. Вказ. пр. С. 499.

¹¹⁷ Речь М. Х. Бомаша по законопроекту о военной цензуре, 28 августа 1915 г. *Из недавнего прошлого*. С. 66.

¹¹⁸ Речь М. Х. Бомаша по вопросу об еврейской печати при обсуждении закона о военной цензуре в заседании Государственной Думы, 22 февраля 1916 г. *Из недавнего прошлого*. С. 68.

¹¹⁹ Рабинович С. Вказ. пр. С. 171.

¹²⁰ Сообщение. *Єврейська громада в роки Першої світової війни*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1288>

¹²¹ От редакции. *Еврейские вести*. 1916. 9 октября. С. 1.

становила майже 212 тис. осіб¹²², які терміново потребували відповідної допомоги¹²³. У травні 1916 р. у Красноярську вибухнув перший в історії Сибірського краю єврейський погром, обставини якого стали відомими членам Політичного бюро. Однак Н. М. Фрідману заборонили оприлюднювати з трибуни Державної думи причини цього погрому на вимогу військової цензури, а засідання Думи відбулося у закритому режимі¹²⁴. Членами Політичного бюро встановлені безпосередні контакти з деякими політичними діячами Франції, Великої Британії та США, лідерами єврейських громад з метою вплинути на громадську думку цих країн, посилити тиск на самодержавство в єврейському питанні. У жовтні 1916 р. член Бюро Г. Б. Сліозберг опублікував у «*New York Times*» статтю про становище євреїв у Росії та їхню участь у світовій війні¹²⁵.

Політична боротьба за права єврейського народу, яка вирувала у Російській імперії у 1914–1915 рр., викликала жваву реакцію у широких колах російської громадськості, відомі представники якої у квітні 1915 р. виступили проти антисемітизму в організованому М. Горьким, Ф. К. Сологубом і Л. М. Андрєєвим «Російському товаристві з вивчення єврейського життя». У «Зверненні до російського суспільства» засновники Товариства зазначали про несправедливі звинувачення на адресу російських євреїв, страждання і переслідування єврейського народу, найкращі представники якого змушені знову зазнавати утисків та образ¹²⁶. Звернення підписали видатні діячі російської науки та мистецтва¹²⁷.

У 1915–1916 рр. опубліковано три видання збірника «Щит», на шпальтах яких відомі російські письменники, публіцисти, історики та філософи висловили свої міркування з приводу єврейського питання, квінтесенцією яких, на думку В. Ю. Кельнера, була стаття П. М. Мілюкова «Єврейське питання в Росії». Лідер російських

---

¹²² Пруссаков Г. Состав и расселение беженцев и выселенцев евреев. *Дело помощи*: журнал, посвященный вопросам помощи евреям-жертвам войны. Петроград, 1917. 20 января. № 1-2. С. 1.

¹²³ Очевидно, що кількість єврейських біженців у 1916 р. зменшилася, адже влітку 1915 р. їх було 350 тис. осіб, на утримання яких уряд виділив 6,5 млн. карбованців. Водночас у Москві, Києві, Одесі та Харкові єврейські громади самостійно організували збір коштів для допомоги біженцям. Див.: Евреи-беженцы. *Киевлянин*. 1915, 10 ноября (№ 310). С. 3.

¹²⁴ Кельнер В. Е. Политическое бюро при еврейских депутатах IV Государственной Думы в годы войны 1914–1917 гг. С. 91.

¹²⁵ Там само. С. 78.

¹²⁶ Кельнер В. Еврейский вопрос и русская общественная жизнь в годы Первой мировой войны. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1997. № 1. С. 70–71.

¹²⁷ Там само. С. 72–74.

лібералів не лише проаналізував витoki тогочасного російського антисемітизму, але й зазначив про його модернізований варіант, оновлений міфом про єврея – творця російської революції. На думку П. М. Мілюкова, розв’язання єврейського питання в Росії можливе тільки у контексті загальноросійської боротьби проти самодержавства¹²⁸.

Незважаючи на рішучий протест російської громадськості з приводу будь-яких проявів антисемітизму в російському суспільстві і державі, як слушно зауважив В. Ю. Кельнер, у лавах російсько-єврейської інтелігенції у процесі дискусії стосовно єврейського питання на початку 1916 р. стався ідейний розкол, приводом до якого було непорозуміння із публікацією у черговому збірнику «Щит» статті М. О. Бердяєва «Релігійна доля єврейства». Як виявилось згодом, це не було прикрою редакторською помилкою, але свідомим ігноруванням редакцією збірника в особах М. Горького і С. В. Познера думки відомого російського філософа. За словами М. О. Бердяєва, його обурило самий факт того, що «єврей Познер цензурує російського письменника, якому запропоновано висловити незалежну думку з єврейського питання... Я хочу служити правді і справедливості, а не спеціально євреям»¹²⁹. На думку В. Ю. Кельнера, ситуація була принизливою: «з одного боку, на захист гнаних євреїв виступили люди, для яких це було даниною моді, тимчасовим віянням, а з другого – ті суспільні діячі, які явно прагнули на єврейському питанні отримати додатковий політичний капітал»¹³⁰. Як нам видається, така оцінка позиції відомих російських діячів культури з приводу єврейського питання була надто критичною, адже за ситуації глибокої політичної кризи, в якій опинилася імперія Романових у 1916 р., для багатьох представників російської інтелігенції актуальним ставало вже не єврейське, а російське питання.

Наприклад, для відомого російського політика та адвоката, одного з яскравих представників фракції кадетів у Державній думі В. О. Маклакова «єврейське питання» було російським. На його думку, несправедлива державна політика зробила державу винуватою перед кожним окремим євреєм, які, звісно, мали усі підстави жалітися на її антисемітизм. Однак варто «вислухати» й протилежну сторону конфлікту і вже тоді, мабуть, можна

---

¹²⁸ Кельнер В. Еврейский вопрос и русская общественная жизнь в годы Первой мировой войны. С. 80.

¹²⁹ Цит. за: Кельнер В. Еврейский вопрос и русская общественная жизнь в годы Первой мировой войны. С. 85.

¹³⁰ Там само. С. 89.

ухвалювати справедливий вирок. З точки зору В. О. Маклакова, антисеміти не мали морального права цькувати євреїв доти, доки існувала смуга єврейської осілості, адже за його логікою, «лежачого не б'ють», а ось після її скасування нібито можна...¹³¹. Очевидно, що провідний діяч російського лібералізму виступав прихильником емансипації єврейського народу, але у IV Державній думі він був проти того, щоби проблема рівноправності російських євреїв була першочерговою в країні, де селяни мали не більше прав, аніж євреї¹³². Цікаво, що рідний брат В. О. Маклакова відомий державний діяч М. О. Маклаков був запеклим монархістом. Зокрема, на початку березня 1915 р. на посаді міністра внутрішніх справ він ініціював антисемітську норму до російського законодавства про заборону хрещення малолітніх єврейських дітей, якщо їх батьки залишалися іудеями¹³³.

Самодержавство Миколи II вперто трималося давніх забобонів стосовно євреїв і не наважувалося остаточно вирішити єврейське питання, надати російським євреям усі громадянські права і свободи. Так, у липні 1916 р. державним контролером М. М. Покровським, який очолював закордонну делегацію російських парламентарів, подано звіт про її результати на ім'я голови Ради міністрів, в якому, зокрема, зазначалося про «стурбованість відомих представників широкої єврейської громадськості союзницьких держав обмеженнями у правах російських євреїв, особливо у їхньому праві проживання»¹³⁴. Після повернення російської делегації, дискусії з єврейського питання (зокрема, з приводу права проживання євреїв, відсоткової норми в університетах і права євреїв на землеволодіння) у кулуарах парламенту та уряду пошвавилися. Проте, як зауважували «*Русские ведомости*», за межі абстрактних міркувань ці дискусії не виходили і практичного значення для євреїв вони не мали¹³⁵. У серпні 1916 р. міністр внутрішніх справ О. М. Хвостов відмовлявся навіть порушувати питання про наступну лібералізацію права проживання євреїв, а на початку 1917 р. один із директорів департаменту цього міністерства називав усі чутки з цього приводу «нісенітницями»¹³⁶.

---

¹³¹ Будницкий О. В. А. Маклаков и еврейский вопрос. (Из истории русского либерализма). *Вестник Еврейского университета*. 1999. № 1(19). С. 46–47.

¹³² Там само. С. 58.

¹³³ Воспрещение евреям крестить детей. *Киевлянин*. 1915, 9 марта (№ 68). С. 2.

¹³⁴ Еврейский вопрос и бюрократические круги. *Русские ведомости*. 1916, 27 июля (№ 173). С. 5.

¹³⁵ Там само. С. 5.

¹³⁶ Гольденвейзер А. А. Вказ. пр. С. 141.

О. М. Хвостов іще на посаді міністра юстиції у 1915 р. переконував урядовців, що «циркуляр Щербатова» не матиме суттєвих юридичних наслідків, адже не був повноцінним законом. Тобто, на думку О. М. Хвостова, циркуляр був не обов'язковим нормативним актом і на місцях міг бути проігнорованим тими губернаторами, які не співчували пропонованій пільзі. Власне на практиці так і сталося. Однак О. М. Хвостов публічно збрехав у своєму інтерв'ю російським журналістам, яке він дав в якості новоспеченого міністра внутрішніх справ наприкінці 1915 р., в якому наголошував на неприпустимості довільних тлумачень постанов центральної влади місцевими чиновниками. «Якщо євреям дозволено жити і працювати поза смугою осілості, – зауважував він, – то вони можуть відкривати свої фабрики и заводи...»¹³⁷. На засіданні бюджетної комісії Державної думи 16 грудня 1915 р. О. М. Хвостов у відповідь на закиди П. М. Мілюкова у тому, що, мовляв, «циркуляр Щербатова» свідомо ігнорується місцевими чиновниками, підкреслив, що як міністр внутрішніх справ він жодним чином не обмежував євреїв у правах¹³⁸. Проте, О. М. Хвостов вкотре злукавив, адже розумів, що для завершення законодавчого процесу з реформування права проживання для євреїв потрібна була згода Державної думи. Але політичні погляди більшості її депутатів були далекими від того, аби піти на безумовну зустріч єврейському народові. Микола II також не хотів брати на себе особисту відповідальність за рішення з єврейського питання. Отже, коло замикалося. Єврейське питання в Російській імперії вичерпало свій політичний ресурс. У 1916 р. російські євреї опинилися за ситуації «політичної самотності»¹³⁹.

Водночас на вдруге окупованих землях Австро-Угорщини російська адміністрація у 1916 – на початку 1917 рр. відновила практику взяття єврейських заручників і депортації нелояльного населення. Щоправда, до масових репресій і відвертого цькування місцевих євреїв окупаційна адміністрація на чолі з Військовим генерал-губернатором Галичини та Буковини Ф. Ф. Треповим, на нашу думку, вже не вдавалася. Політика попередньої російської адміністрації стосовно єврейського населення була переглянута іще її колишнім очільником, який напередодні евакуації зі Львова навесні 1915 р. несподівано заявив про лояльність галицьких євреїв

---

¹³⁷ Беседа с А. Н. Хвостовым. *Киевлянин*. 1915, 13 декабря (№ 343). С. 2.

¹³⁸ Вопросы внутренней политики в бюджетной комиссии. Дневное заседание. *Киевлянин*. 1915, 20 декабря (№ 350). С. 3.

¹³⁹ Ганелин Р. Государственная дума и антисемитские циркуляры 1915–1916 годов. *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1995. № 3. С. 20.

до російської влади. Граф О. В. Бобринський у своєму інтерв'ю кореспонденту «*Киевлянина*», зокрема, сказав: «Я чудово розумію, що від галицьких євреїв, які мають рівні права на батьківщині, не можна вимагати відданості нашим інтересам. Внаслідок відомих причин австрійським євреям важко відмовитися від деякої внутрішньої ворожості до російської влади, але я запевняю, що в межах Галицького генерал-губернаторства поведінка євреїв не має ворожого до нас характеру»¹⁴⁰.

Отже, Перша світова війна розхитала монолітну скелю антиєврейського законодавства Російської імперії, яка понад століття тримала масу російського єврейства у кайданах середньовічного гетто. Смуга постійної осілості євреїв була скасована у серпні 1915 р. під впливом надзвичайних обставин, які виникли у результаті відступу російської армії і того хаосу на місцях, що його супроводжував. Ліквідація правових обмежень для проживання євреїв у містах поза смугою осілості стало ключовим моментом у процесі вирішення єврейського питання в Російській імперії. Про важливість такого рішення попереджав свого часу колишній російський прем'єр-міністр граф С. Ю. Вітте, на думку якого посилалися урядовці у 1915 р. для обґрунтування своєї позиції з єврейського питання. Проте, політика самодержавства з єврейського питання у роки світової війни не вирізнялася послідовністю. Давалися взнаки минулі стереотипи і забобони щодо євреїв. Водночас посилювалися нові, а саме, звинувачення у шпигунстві, нелояльності та революційності. Останній чинник, на наш погляд, був визначальним у ставленні російських державних, політичних і громадських діячів до євреїв взагалі. Проблема полягала у тому, що підозри у революційній активності єврейського населення не завжди були необґрунтованими, а помітна роль євреїв у подіях Першої російської революції залишила гіркий присмак у російських чиновників і військових, які, натомість, були змушені поступатися принципами з єврейського питання заради отримання кредитів від єврейських банкірів. Скасування смуги осілості виявилася останньою значною поступкою євреям, на яку наважилася Рада міністрів під тиском зовнішньополітичних обставин і прорахунків Ставки. У 1916 р. про політику емансипації єврейського населення в урядовій риторичі вже не йшлося.

Непростими були російсько-єврейські відносини. Незважаючи на рішучий протест російської громадськості проти будь-яких проявів антисемітизму, порозуміння між єврейськими та російськими

---

¹⁴⁰ Беседа с генерал-губернатором Галиции. *Киевлянин*. 1915, 7 апреля (№ 94). С. 3.

політичними діячами з приводу врегулювання єврейського питання не було. Посилення єврейського національного руху, представники якого вимагали від російських політичних лідерів безумовного визнання прав і свобод єврейського народу, наштовхувалося на суперечливі процеси всередині російських ліберальних і консерваторних партій та груп, які, з одного боку, виступали з патріотичних позицій, але з іншого – сперечалися з приводу майбутнього державного ладу Росії. Очевидно, що єврейське питання посувалося ними на другий план у першочергових завданнях політичного оновлення російської держави. У свою чергу, серед лідерів єврейського національного руху також не було єдності у думках з приводу майбутнього єврейського народу Росії, хоча більшість єврейських громадських і політичних діячів пов'язували долю єврейського народу з республіканською Росією. Помітний вплив ідеології соціалізму, передусім Бунду, на суспільні настрої широких верств єврейського населення, а також поширення ідей сіонізму та автономізму також не сприяли консолідації зусиль російсько-єврейської громадськості у пошуках єдиної формули розв'язання єврейського питання у Російській імперії. Натомість Лютнева революція 1917 р. у Петрограді припинила усі дискусії з єврейського питання, адже після ліквідації самодержавного режиму такого питання у Росії більше не існувало.